

УДК 81'38

ДІАЛОГІЗАЦІЯ ПОЕТИЧНОГО МОВОВИРАЖЕННЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Єрмоленко С. Я.

У статті обґрунтовано твердження про діалогічний характер Шевченкової поезії – ліричної, ліро-епічної, поезії різних стильових напрямків. На тлі літературознавчого тлумачення діалогізму поетичної творчості Шевченка розглянуто структурно-мовні механізми діалогізації Шевченкового тексту: роль питальних конструкцій, функції звертань, особливості діалогізованих медитацій.

Ключові слова: мова поезії, мова Т. Шевченка, діалогізм тексту.

В статье обосновано утверждение о диалогическом характере поэзии Шевченко – лирической, лирико-эпической, поэзии разных стилиевых направлений. На фоне литературоведческого толкования диалогизма поэтического творчества Шевченко рассмотрены структурно-языковые механизмы диалогизации Шевченковского текста: роль вопросительных конструкций, функции обращений, особенности диалогизированных медитаций.

Ключевые слова: язык поэзии, язык Т. Шевченко, диалогизм текста.

The article substantiates the contention that Shevchenko's poetry – be it his lyric, narrative or epic poems, or works of various other styles – is characterized by its conversational character. Acknowledging the interpretation of the conversational style of Shevchenko's poems in the framework of literary studies, the article explores the language structure mechanisms employed to create the dialogue in Shevchenko's texts: the role of interrogatives, the function of vocatives, and the specifics of conversational meditations

Key words: poetic language, the language of T. Shevchenko, dialogic text.

Звичне у філологічних дослідженнях словосполучення “письменник пише / писав для народу (про народ)...” стосовно до мовотворчості Шевченка потребує уточнення, бо поет, пишучи, насамперед **розмовляв** із народом. У Шевченковій поезії реально чуємо, як автор говорить зі своїми героями, з уявними читачами-слухачами, з друзями. Він висловлює свої думки про світ, життя людей у цьому світі, причому робить це в такій формі, такою мовою, яка з часом не відбуває, не минає, не стає фактом історії, а завжди сучасна, злободенна. Ось уже впродовж другого століття розмовляє Шевченко з “живими, мертвими і ненарожденними”. І саме тим, що є Україна, українська мова, що ми називаємо й усвідомлюємо себе українцями, завдячуємо нашому генієві, який повернув українцям пам'ять, змусивши їх замислитися: **Подивіться лишень добре, / Прочитайте знову / Тую славу. Та читайте / Од слова до слова, / Не минайте ані титли, / Ніже тії коми, / Все розберіть... та й спитайте / Тойді себе: що ми? / Чиї сини? яких батьків? / Ким? за що закуті?..** (“І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє”) [10, с. 351]. Пор. висловлення, яке можна вважати автоцитацією: **Слава не поляже; / Не поляже, а розкаже, / Що діялось в світі / Чия правда, чия кривда / І чиї ми діти** (“До Основ'яненка”).

Роль питальних конструкцій у діалогізації тексту. У пророчих словах поета чуємо глибинні, всеохопні питальні інтонації як ознаки філософського мислення і як неодмінні мовні структури діалогічного спілкування. Діалогізація поетичного мововираження Шевченка засвідчена в різноманітних функціях питальних конструкцій, питальних емоційних інтонаціях. Висловлення з нагромадженням питань в інтонаційно динамічному Шевченковому вірші набули в українській літературній мові статусу афоризмів, мудрих крилатих слів.

Аналізуючи філософський зміст поетового “**Один у другого питаєм, / Нащо нас мати привела? / Чи для добра? Чи то для зла? / Нащо живем? Чого бажаєм? / І, не дознавшись, умираєм, / А покидаємо діла...**” [11, с. 53], філософ

С. Б. Кримський обґрунтовує значення питань у пізнавальній діяльності людини: “Світ у питаннях ближчий до своєї автентичності, справжності та самотворення, ніж у відповідях, котрі спрямовують суще, схематизують його багатоманітність, орієнтують не на буття як океан можливостей, а на причали його гаваней. Запитання, як підкреслював М. Гайдеггер, це “благочестя думки”, вивільнення від остаточних констатацій... в запитальних ситуаціях свідомість залишається максимально відкритою реальності, характеризує відверті форми співвідношення з нею” [4, с. 4].

У мовомисленні Шевченка – особливий стан його пізнавальної діяльності, входження світового цілого в духовне буття поета. Філософ називає такий особливий стан пізнання “вищим духовним осягненням світу” [4, с. 78]. Не випадкова й висока частотність у поетичних текстах Шевченка дієслівних слововживань із лексичним значенням ‘звертатися до кого-небудь із запитанням, бажаючи дізнатись що-небудь’: *питати* (50), *спитати* (28), *розпитати* (10), *запитати* (5), пор.: *Тяжко мені сиротою / На сім світі жити; / Свої люде – як чужії, / Ні з ким говорити; / Нема кому розпитати, / Чого плачуть очі; / Нема кому розказати, / Чого серце хоче, / Чого серце, як голубка, / День і ніч воркує; / Ніхто його не питає, / Не знає, не чує. / Чужі люди не спитають – / Та й нащо питати?* (Думка “Нащо мені чорні брови...”); *Хто спитає, привітає / Без милого в світі?* (“Катерина”); *Насипали край дороги / Дві могили в житі. / Нема кому запитати, / За що їх убито?* (“Причинна”); *Сидить вона, не йде в село, / Не пита й не плаче, / Одуріла!..* (“Сова”); *“А Марко в дорозі?” – / Ганна діда питалася* (“Наймичка”).

Посилюють питальну семантику заперечні конструкції, характерні для Шевченкового ідіостилу експресиви з подвійним запереченням на зразок *ніхто його [серце] не питає; ніхто його [світ] не додбає і не розруйнує*. Принагідно зауважимо, що в обох фраземах займенник заступає слова-поняття, які належить до часто вживаних у поетичній мові Шевченка: *серце* (311 слововживань) і *світ* (284 слововживання).

Діалогізація поетичного тексту мотивована різними типами питань – питань як реплік класичного діалогу, коли спілкуються двоє суб’єктів, персонажів ліро-епічного, ліричного твору, коли спілкується автор із персонажем, питань, які не передбачають відповіді, а свідчать про нуртування авторової думки, про внутрішню мову автора чи героя.

Оформлення думки питальними конструкціями (реченнями) – характерна ознака поетичної мови Шевченка. Звертання до людей, Бога, серця, до конкретних і уявних співрозмовників завжди супроводжуються питаннями. Питальні інтонації пронизують монологічний і діалогічний текст, вони формують ампліфіковані тексти, як наприклад, в однойменній поезії: *Чого мені тяжко, чого мені нудно, / Чого серце плаче, ридає, кричить, / Мов дитя голодне? Серце моє трудне, / Чого ти бажаєш, що в тебе болить? / Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш? / Засни, моє серце, навіки засни, / Невкрите, розбите – а люд навісний / Нехай скаженіє... Закрий, серце, очі*. Заголовки чи підзаголовки багатьох поезій мають форму питальних конструкцій: *“Чи є що краще, краще в світі...”; “Чи ми ще зійдемося знову?...”; “Чи не покинуть нам, небого...”; “Самому чудно. А де ж дітись?”*.

Питання-сумніви, питання-обурення й засудження, питання-співчуття, питання-роздуми – цілий спектр волевиявлення, по-різному представлений в інтимній ліричній і громадянській поезії Шевченка. Питальна інтонація супроводжує повтори, характерні для реплік експресивного діалогу, коли в одному висловлюванні поєднуються ствердження і одночасне самозаперечення, пор.: *А он старе Монастирище, / Колись козацьке село, / Чи те воно тойді було?.. / Та все пішло царям на грище: / І Запорожжя, і село... / І монастир святий, скарбниця, – / Все, все неситі рознесли!.. / А ви? ви, гори, оддали!.. / Бодай ніколи не дивиться / На вас, прокляті!! Ні, ні.. / Не ви прокляті... а гетьмани...*

Феномен “діалогізму, діалогічних смислових взаємин між щонайменше двома суб’єктами висловлювання” [8, с. 352–354] шевченкознавці вважають конститутивною основою поетичного тексту Шевченка. Так, В. Л. Смілянська розрізняє 1) інтертекстуальний і 2) внутрішньотекстовий рівні Шевченкового

діалогізму. До першого рівня зараховано відношення *текст – текст* (реакція автора на ідеологічно чужий текст, як у творах “Кавказ”, “І мертвим і живим”); *текст – жанр* (побутові поеми, жанровими архетекстами яких є романтичні поеми Байрона, Пушкіна); *текст – стиль* (стилі фольклорних жанрів, народно-розмовний, оповідний, бурлескний, біблійний); *текст – читач* (в усіх творах). До внутрішньотекстового рівня належать відношення *автор – герой, герой – герой* (позиція автора і персонажа). Такою класифікацією Шевченкового діалогізму дослідниця охоплює всю змістово-тематичну, жанрову, композиційну, найзагальнішу стильову характеристику поетичних текстів з погляду виявлення в них зіткнення різних думок, стилів, жанрів, авторських коментарів тощо. Очевидно, маємо справу з широким розумінням поняття “діалогізм”, яке активно використовується в сучасних гуманітарних науках, коли йдеться і про діалог культур, і про наявність “чужого” слова в конкретному тексті.

А втім, діалогічність мововираження простежуємо як характерну ознаку ідіостилю поета незалежно від змістово-тематичної, жанрової специфіки його поетичних творів. У мовній структурі діалогу реалізуються комунікативно-прагматичні, семантико-синтаксичні, структурно-синтаксичні ознаки висловлення. Різні мовні структури становлять або класичний діалог із репліками (питання – відповідь), або (переважно) медитації автора / героя, передані стилістичною фігурою ампліфікації у формі нанизаних питальних структур, однотипних частин простого або складного речення.

Шевченко розмовляв, розповідав, сповідався, обурювався, перебував у різних образах автора. Усебічно аналізуючи систему ліричних, епічних суб’єктів, виявляючи імпліцитного й експліцитного автора в Шевченкових текстах, В. Л. Смілянська пише: “Усі без винятку Шевченкові твори мають свого адресата, названого чи неназваного, ієрархічно структурованого, – це Бог, цар, церковники, панство, інтелігенція різного ґатунку, люди, кохана, друзі тощо. Така адресація виявлена жанрово – у посланнях, номінативно – у ліричних посвятах і ліричних відступах-звертаннях, стилістично – через тональність (елегічну, саркастичну, іронічну тощо), позатекстово (у “Передмові” та зверненні до “субкрибентів” у поемі “Гайдамаки” [9, с. 228–229]. Крім адресності діалогічного висловлення для ідіостилю Шевченка важлива синтаксично-ритмічна, синтаксично-інтонаційна відмінність чужої мови, іншого голосу в тексті, оскільки часто висловлена думка, вибух емоції у формі питальної конструкції перебуває на межі мови автора і мови персонажа.

Роль звертань у діалогізації тексту. Якщо для ідентифікації адресатів, з якими розмовляє поет, застосувати синтаксично-структурний принцип, зокрема, зафіксувати речення з формально вираженим звертанням, то перелік адресатів помітно збільшиться, наприклад: *бандуристе, орле, дівчата, люде, гори, мій голубе, моя ти доню, пане-брате, враже, сини, слово, доле, душе, талане, волхве, серденько, очі, братія моя, брати мої, сестри, славо, зоре, гетьмани, Чигрине, діти, королевий цвіте*.

Характер суб’єктивних інтонацій зумовлений насамперед обраними звертаннями. Власне, спілкування починається із “камертону” звертання. Розглядаючи персоніфіковані звертання Шевченка до щастя, долі, дум, рідного краю, явищ природи та ін. Л. А. Булаховський кваліфікує їх як засоби інтимізації, пов’язані “з основними нервами його творчості, з основними особливостями його художніх уподобань і майстерності” [2, с. 30].

До частотних звертань належать *серце, душа, зоря*. Наприклад, із 43 слововживань *зоря*, зафіксованих у поетичних текстах Шевченка, 13 виконують функцію звертання. Серед них – перший рядок відомої поезії, яка своїм глибинно-асоціативним змістом і досконалою синтаксично-інтонаційною, ритмічною формою належить до мовно-естетичних знаків української культури: ***Зоре моя вечірняя, / Зійди над горою, / Поговорим тихесенько / В неволі з тобою*** (“Княжна”).

Розмова із зорею – типовий мотив ліричної поезії, але в тексті Шевченка він набуває особливого звучання завдяки ословленій живописній картині природи. Ця картина – дорогий спомин поета про Україну: *Розкажи, як за горою / Сонечко сідає, / Як у Дніпра веселочка / Воду позичає*.

Процес одухотворення природи поглиблюють дієслова *поговорим, розкажи, позичає*. Запрошення до діалогу, до розмови характерне для суб'єктивної модальності поетичного тексту.

Граматичні й стилістичні функції звертань у поезії Т. Г. Шевченка були об'єктом дослідження Л. О. Кадомцевої. Дослідниця розрізняє імперативні структури, в яких реалізуються вольові імпульси й функціонують конкретні адресати мовлення, і структури, в яких форма звертання до адресата на початку висловлення виявляє емоційний стан, настрої мовця, пор.: *О зоре ясна моя! / Ведеш мене з тюрми, з неволі* (“Юродивий”); *Доню моя, доню моя, / Цвіте мій рожевий! / Як ягідку, як пташечку / Кохала, ростила...* (“Катерина”); *Чигрине, Чигрине, / Мій друже єдиний, / Прослав еси степи, ліси / І всю Україну* (“Чигрине, Чигрине”).

Варто наголосити на важливому висновку Л. О. Кадомцевої про зв'язок звертання як мовностилістичного засобу художнього зображення у поезії Шевченка з “основною манерою його оповіді – передавати розмову в живомовних колізіях (виокремлення – С. Є.)” [3, с. 6].

Розмовно-діалогічний струмінь у поезіях Шевченка поєднується з проникливою інтимністю висловлення. Він увиразнений стилістичними функціями займенників, часток, загалом синтаксисом віршової мови Шевченка як основним механізмом інтонаційної динаміки висловлених настроїв і почуттів. Пор.: “Живомовний характер поезій Шевченка зумовлений також вставними конструкціями і частками, типовими для розмовної мови; особливо широко вони представлені у мові, зверненій до співбесідника” [7, с. 118].

Філософські роздуми, ліричні сповіді Шевченка – це постійна розмова чи то з адресатами, чи то із самим собою. Думи поета звернені до адресата, вони потребують спілкування зі слухачем, розраховані на постійний діалог, на мову-розмову. Різноманітність лексичної семантики слів, висловів у ролі звертань супроводжується постійним переходом від конкретних назв до абстрактних, до єдності волевиявлення і емоційного настрою ліричного оповідача.

Діалогізовані медитації. Звернімо увагу на початок однойменної поезії: “Ну що б, здавалося, слова...”. Форма питальної конструкції виконує функцію заохочення, спонукання до роздуму. На перший план виходить семантика виразної суб'єктивної модальності, якою зцементовано: а) розповідь про конкретний епізод, подію (Шевченко на засланні, далеко від України, слухає, як співає українську пісню матрос-земляк); б) спогад (*Давно, давно колись...*) про почуту в дитинстві пісню, яка нагадала йому долю сіроми-сироти, відданого в москалі; в) емоційний вибух питань, звернених до самого себе: *Чого ж тепер заплакав ти? / Чого тепер тобі, старому, / У цій неволі стало жаль? / Що світ зав'язаний, закритий! / Що сам еси тепер москаль, ... / Що серце порване, побите, / І що хороше – дороге / Було в йому, то розлилося, / Що ось як жити довелося, – / Чи так, лебедю? – Еге...*

Це розмова автора з собою, його внутрішній голос. І всі питання, звернені до себе, є ствердною відповіддю на висловлене. Лексична семантика слів-звертань *старий, лебедю* інтимізує, орозмовлює діалогізований текст поезії. Таку саму стилістичну функцію виконують вставні слова, частки: *знать, як кажуть, чи теє, таки*. Легкість, природність поетичного мововираження Шевченка ґрунтується на органічному поєднанні епічних і ліричних мотивів, на динамічному переході від одного настроєвого регістру до іншого, що закладено в невичерпних можливостях фольклорного і народно-розмовного слова.

Аперцепційний аспект фольклорного слова в поетичних текстах Шевченка привертає увагу А. К. Мойсієнка: “Народнопоетична стихія, відчутна в багатьох творах Шевченка, експлікується у вигляді окремих пісенних строф і зворотів, що відіграють певну образно-композиційну роль у цілісній художній структурі” [6, с. 157]. Переконаливим прикладом творчого засвоєння народнопісенної діалогічної структури може бути уривок із поезії “До Основ'яненка”. Синтаксично-інтонаційний лад народної пісні “Із-за гори кам'яної” – діалог з літами, які не вертаються, не приходять у гості, відлунює лексико-синтаксичним повтором *Вернітєся!.. – Не вернутєся* у Шевченкових рядках: *Питаються [могили] у буйного: / “Де наші панують? / Де панують, бенкетують? / Де ви забарились? / Вернітєся!..” / “Не*

вернуться! – / *Заграло, сказало / Синє море. – / Не вернуться, / Навіки пропали!*”.

Отже, не лише епітети, народнописенні символи активізовані в поетичних текстах Шевченка. Діалогічні структури з характерними фраземами, якими оперує автор, часто мають фольклорне або народно-розмовне походження. Саме про такі джерела мовної творчості Шевченка пишуть історики літературної мови, лінгвостилісти. Наприклад, досліджуючи Шевченкову мову, Г. А. Левченко наголошує на максимальному наближенні її до народного слова й ілюструє це твердження зразками діалогічної Шевченкової мови, в якій відбувається природна зміна інтонацій, перехід від епічного ладу до розмовно-емоційного, розмовно-буденного або піднесено-патетичного. Налаштування поета на відтворення чужої мови, вкраплення характерних синтаксичних зворотів, використання різноманітних звертань створюють враження постійного спілкування Шевченка з уявним співрозмовником. Це спілкування, за словами Г. А. Левченка, було не монотонним, а “многотонним, гнучким, многогранним” [5, с. 112].

Властивий індивідуальному стилю поета поліфонізм досягається багатьма мовностилістичними засобами, зокрема й синтаксично-інтонаційною організацією тексту, яка засвідчує діалогізм поетичного мововираження, непроминальну розмову Тараса Шевченка з українцями.

Розвиваючи думку про автора і читача-адресата, М. М. Бахтін послуговався поняттям нададресата: “Слово прагне бути почутим, зрозумілим, дістати відповідь і знову відповідати, і так *ad finitum*. Воно вступає у діалог, який не має *смыслового кінця*” [1, с. 306].

Шевченко питав самого себе: *Для кого я пишу? для чого?* Історія засвідчила понадчасовий, глибинний зв’язок української самосвідомості з мовою геніального поета. Він і через століття розмовляє з нами. Ми чуємо його тихе, інтимно-сердечне слово, мовлене для кожного, і слово громово-закличне, запитальне для всіх, яке змушує думати й відповідати. Діалог із Шевченком триває.

Література

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М., 1979.
2. Булаховський Л. А. Мовні засоби інтимізації в поезії Т. Г. Шевченка. Звертання / Л. А. Булаховський // Наукові записки АН УРСР. Інститут мови і літератури. – Т. II. – 1946.
3. Кадомцева Л. О. Із спостережень над граматичними і стилістичними функціями звертань у поезії Т. Г. Шевченка / Л. О. Кадомцева // Дослідження з мовознавства. – 1963. – Вип. 2.
4. Кримський С. Б. Запити філософських смислів / С. Б. Кримський. – К. : Парапан, 2003. – 240 с.
5. Левченко Г. А. Нариси з історії української літературної мови першої половини ХІХ ст. / Г. А. Левченко. – К. ; Х., 1946.
6. Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша / А. К. Мойсієнко. – К., 1997.
7. Слухай Н. Поетичний синтаксис Тараса Шевченка / Наталія Слухай // Світ мови: поетика текстових структур : наук. зб. на пошану проф. Анатолія Мойсієнка ; за ред. проф. М. Зимомрі. – К. ; Дрогобич : Посвіт, 2009.
8. Смілянська В. Л. Діалогізм / В. Л. Смілянська // Шевченківська енциклопедія : в 6 т. / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка ; редкол.: М. Г. Жулинський (гол.) та ін. – З. – К., 2012.
Т. 2 : Г. – 2012. – С. 352–354.
9. Смілянська В. Шевченкові розмисли : зб. наук. праць / В. Смілянська. – К., 2005. – С. 228–229.
10. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. – К. : Наук. думка, 2003.
Т. 1. – 2003. – 784 с.
11. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. – К. : Наук. думка, 2003.
Т. 2. – 2003. – 784 с.